

Józef Dębiński

Karmelici trzewickowi i ich działalność ewangelizacyjna w Polsce

Studia Włocławskie 19, 473-492

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. JÓZEF DĘBIŃSKI

KARMELICI TRZEWICZKOWI I ICH DZIAŁALNOŚĆ EWANGELIZACYJNA W POLSCE

Wraz z przyjęciem 1050 lat temu przez Mieszka I chrześcijaństwa nastąpiła budowa struktur hierarchicznych Kościoła w Polsce. Papież Jan XIII, erygując metropolię magdeburską (968), nie poddał jej zwierzchnictwu ziem słowiańskich za Odrą, choć takie rozwiązanie postulował Otton Wielki. Na bezpośredni udział Rzymu w tworzeniu zrębów polskiej organizacji kościelnej wskazuje też zjazd gnieźnieński i utworzenie pierwszej metropolii w państwie Polan.

Polska wschodnim bastionem europejskiej cywilizacji chrześcijańskiej

Polska po przyjęciu chrztu znalazła się w rodzinie chrześcijańskiej i tym samym rozpoczęła się nowa epoka jej dziejów pod względem religijnym, kulturalnym, społecznym i cywilizacyjnym. Chrześcijaństwo przyczyniło się do scementowania społeczeństwa wewnątrz oraz stało się czynnikiem łączącym Polskę z Zachodem. Struktury państwowe i kościelne wzajemnie się przenikały, co niewątpliwie wzmacniało młode państwo. Jednak przyjęcie chrztu przez Mieszka I i rozpoczęcie chryścianizacji Polski przez jego syna Bolesława Chrobrego było procesem, który nie zakończył się w X/XI w., ale rozciągnął się na następną epokę.

Chrześcijaństwo akceptowało autonomię osoby ludzkiej i jej wolność, a to sprawiło, że Polska była przez wiele wieków najbardziej tolerancyjnym państwem świata. Obowiązywały tu najbardziej demokratyczne

KS. JÓZEF DĘBIŃSKI – dr hab. historii, profesor w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. Zastępca redaktora naczelnego pisma naukowego „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”. Autor wielu prac naukowych z zakresu historii powszechnej, Polski i Kościoła oraz teologii i filozofii.

struktury sprawowania władzy, tolerancja religijna i polityczna, a także narodowościowa. Polska stała się wschodnim bastionem europejskiej cywilizacji chrześcijańskiej (łacińskiej). Nie można się więc dziwić, że szukały tutaj schronienia wszelkie mniejszości, bo mogły cieszyć się szeroką swobodą. Szczególnie w wiekach XI i XII przybywało do Polski tysiące Żydów, znajdujących schronienie przed prześladowaniami w Zachodniej Europie. Polska stała się też ojczyzną dla innych wspólnot etnicznych.

Kościół od początków swojego istnienia na ziemiach polskich zaangażował się w codzienne życie jej mieszkańców. Wielkie zasługi w tym zakresie miały przede wszystkim zakony monastyczne, a głównie benedyktyni (XI w.) – Tyniec, Mogilno, Lubin, Trzemeszno, Tum pod Łęczycą, Płock, Święty Krzyż; cystersi (1140) – Jędrzejów, Łąd, Sulejów, Wąchock, Oliwa, Pelplin; a także karmelici (XIV w.). Zakonnicy uczyli uprawy roli, ogrodnictwa, sadownictwa, racjonalnej hodowli bydła, głównie owiec i zwierząt pociągowych, ale także odwadniania mokradeł, budowania młynów wodnych. Odegrali także ważną rolę w rozwoju rzemiosła, m.in. to cystersi uczyli tkactwa i wytapiania szkła, a benedyktyni rzemiosła artystycznego. Zakonnicy uczyli również malarstwa, architektury, medycyny i muzyki. Klasztory odegrały także ważną rolę w opiece nad podróżnymi. Przy każdym klasztorze istniał osobny budynek przeznaczony dla podróżnych, z prowizorycznym szpitalikiem dla potrzebujących opieki lekarskiej. Podróżni otrzymywali w schroniskach bezpłatny nocleg, posiłek i opiekę lekarską¹.

Początki działalności karmelitów w Polsce

W okresie średniowiecza, oprócz wspomnianych wyżej zakonów benedyktynów i cystersów, dynamicznie rozwijał się zakon karmelitów, których z czeskiej Pragi do Polski sprowadził w 1397 r. król Władysław Jagiełło i jego żona królowa Jadwiga. Na przedmieściu Krakowa – na Piasku – mieli oni stworzyć ośrodek religijny wśród niemieckich garbarzy i foluszników. Król Jagiełło zabezpieczył fundację różnymi nadaniami, a papież Bonifacy IX zatwierdził ją w 1401 r.; dla zakonników zbudowano też kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (konsekrowany w 1412 r.). Na początku XVI wieku karmelici zainicjowali nabożeństwo do Matki Boskiej Piaskowej w tamtejszym obrazie; w tym celu w 1580 r.

¹ M. Surdacki, *Szpitalnictwo zakonne w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 63(2015), z. 2, s. 51–58.

do kościoła dobudowali oddzielną kaplicę. Wkrótce klasztor na Piasku stał się siedzibą studiów filozoficzno-teologicznych².

W czasach jagiellońskich powstały następne klasztory karmelitańskie: w Bydgoszczy (1398), z fundacji króla Władysława Jagiełły; w Poznaniu (1399), gdzie wzniesiono kościół pw. Bożego Ciała jako wyraz zadośćuczynienia za sprofanowanie hostii; w Gdańsku, gdzie początkowo karmelici mieszkali na przedmieściach (1419), a następnie przenieśli się do centrum miasta (1455), gdzie objęli kościół pw. św. Jerzego, opiekując się jednocześnie szpitalem św. Elżbiety (następnie zbudowali własny kościół pw. Matki Bożej Śnieżnej)³. Staraniem rady miejskiej powstał w 1401 r. klasztor karmelitański w Jaśle, zasiedlony przez zakonników z Węgier. Do Płońska z kolei sprowadziła (1462) karmelitów księżna mazowiecka Katarzyna. W Wilnie klasztor dla karmelitów ufundował wojewoda Mikołaj Radziwiłł (1514). W tym okresie wszystkie klasztory karmelitańskie na ziemiach polskich należały do prowincji saksońskiej, z której w 1462 r. wydzielono prowincję polsko-czeską⁴; od 1596 r. istniała już samodzielna prowincja polska. W tym też czasie powstał prawdopodobnie pierwszy żeński klasztor karmelitanek w Gdańsku (1543).

Przybyli do Polski karmelici zajmowali się przede wszystkim duszpaństwem w miastach oraz szerzeniem czci Najświętszej Maryi Panny przez zakładanie bractw szkaplerznych i upowszechnianie świąt maryjnych. Do pełnienia tych zadań przygotowywali się w studiach domowych. Nie stworzyli jednak własnego systemu nauczania, przyjmując ogólne formy. W nauczaniu opierano się na systemie Jana z Baconthope. Ośrodkiem studiów filozoficzno-teologicznych był wspomniany klasztor w Krakowie na Piasku oraz klasztory – poznański, gdański i lwowski. Zdolniejszych zakonników wysyłano na studia do Anglii, a także do Akademii Krakowskiej, zwłaszcza z konwentów – poznańskiego, krakowskiego i gdańskiego, oraz do Niemiec i Czech⁵. Jednak ponad naukę karmelici przedkładali kaznodziejstwo.

² T.M. Trajdos, *Fundacja klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, NP, 60(1983), s. 100–103; W. Kolak, *Lokalizacja i organizacja karmelitów w Polsce*, w: EK, t. 8, k. 808–813.

³ [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, w: EK, t. 19–20, s. 339. Według jednego z podań niepotwierzonego źródło karmelitów w Gdańsku miał osadzić książę Sobiesław (1174–1208).

⁴ S. Sułcecki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014, s. 28; G. Klokowski, *Karmelici trzewickowi prowincji wielkopolskiej w XVII–XIX wieku*, ABMK, 98(2012), s. 149–150.

⁵ O. Filek, *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2, red. M. Rechowicz, Lublin 1975, s. 371.

Czas reformacji nie sprzyjał zakładaniu klasztorów. Nastąpił gwałtowny spadek liczby zakonników. W Polsce ponowny rozwój zakonów karmelitańskich rozpoczął się za panowania Stefana Batorego, a zwłaszcza Zygmunta III Wazy⁶.

Tak jak na Zachodzie, tak i w Polsce jedne klasztory karmelitańskie przestrzegały reguły złagodzonej przez papieża Eugeniusza IV, inne przyjmowały surowszą regułę Jana Soretha⁷. Fundatorami klasztorów karmelitańskich w tym czasie byli królowie, magnaci, szlachta i mieszczenie. I tak szlachcic Feliks Herbut ufundował w połowie XVII wieku klasztor w Sąsiadowicach (diec. przemyska), który pełnił też funkcję fortyfikacyjną. Z kolei staraniem dziedzica Jakuba Lipskiego ufundowano na Mazowszu klasztor w Lipiu (1605) oraz w Wąsoszach (1623–1625). Na 1605 rok datują się również początki klasztoru w Oborach na ziemi dobrzyńskiej (diec. płocka), dokąd właściciele wsi, Łukasz i Anna Rudzowscy, sprowadzili karmelitów z konwentu bydgoskiego. Oprócz klasztoru wzniesli oni też murowany kościół (powiększony w latach 1740–1747), w którym umieszczono cudowną figurę z XIV w. Matki Boskiej Bolesnej (*Pieta Oboriensis*), sprowadzoną z Bydgoszczy (koronowana w 1976 r.)⁸.

W Kcyni (Wielkopolska) fundatorami klasztoru karmelitańskiego w 1612 r. byli tamtejsi mieszczenie (po pożarze w 1755 r. wybudowali nowy kościół); znajduje się tu słynąca łaskami figura Pana Jezusa Ukrzyżowanego z XV w.

W 1633 r. sprowadzono karmelitów do Woli Gułowskiej, do kościoła klasztorowego ufundowanego przez Ludwika Krasieńskiego; zakonnicy rozslawili wśród unitów brzeskich cześć Matki Bożej Pani Podlasia (obraz koronowany w 1982 r.)⁹. Fundacjami, o które zabiegali sami karmelici, były klasztory w Lublinie na Czwartku (1680) i w Warszawie na Lesznie (1683)¹⁰.

Klasztory karmelitańskie na terenie diecezji włocławskiej

Na terenie diecezji włocławskiej znajdowały się dwa klasztory karmelitańskie. W 1623 r. został zbudowany kościół klasztorowy karmeli-

⁶ S. Litak, *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 62.

⁷ [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, s. 339.

⁸ T. Chrzanowski, *Rzeźba Pieta z klasztoru karmelitów w Oborach w ziemi dobrzyńskiej. Studium historyczno-konserwatorskie*, NP, 37(1972), s. 55–83.

⁹ A. Szudrowicz, *Karmelici w Kcyni (1612–1835)*, Bydgoszcz 2001, s. 13–14.

¹⁰ Kłoskowski, *Karmelici trzewickowi*, s. 150.

tów w Kłodawie, który w latach 1718–1755 odbudowano po pożarze¹¹. Natomiast w 1717 r. wybudowano klasztor karmelitański w Trutowie; przylegający do niego kościół barokowo-rokokowy konsekrował sufragan wrocławski, bp Jan Dembowski (30 IX 1770 r.)¹².

W 1643 r. karmelici przybyli również do Markowic (dawna diecezja kujawsko-pomorska), gdzie szerzyli nabożeństwo do Matki Boskiej z Dzieciątkiem, której figura znajduje się w tamtejszym kościele.

Rzeczpospolitej

Rozwój zakonu karmelitańskiego

na wschodnich terenach Rzeczpospolitej

W XVII wieku nastąpił intensywny rozwój życia klasztornego karmelitów na terenach wschodnich ówczesnej Rzeczypospolitej, czyli dzisiejszej Ukrainy, Białorusi i Litwy, gdzie karmelici trzewiczkowi stali się pionierami katolicyzmu, oświaty i kultury polskiej¹³. I tak na Ukrainie karmelici objęli we Lwowie kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i klasztor na Przedmieściu Halickim, zbudowany (1614–1622) dla nich przez garncarza Wojciecha Makucha i starostę lwowskiego Bonifacego Mniszcha. Ta pierwsza była wtórną fundacją, gdyż pierwszy kościół na Przedmieściu Halickim został spalony przez Tatarów w czasie ich najazdu na Lwów (1442). Klasztor ten w 1668 r. stał się siedzibą władz prowincji ruskiej oraz studiów filozofii i teologii. Około 1630 r. wzniesiono we Lwowie na Przedmieściu Żółkiewskim drugi klasztor i kościół karmelitański pw. św. Marcina, a po jego spaleniu przez Kozaków (1648), cześnik horodelski J. Rubczyński wznosił nowy kościół i klasztor¹⁴. W diecezji lwowskiej w Rozdole pod Stryjem, z fundacji Stanisława Rzewuskiego, podstolego Raclawskiego, zbudowano klasztor, a arcybiskup Mikołaj Krosnowski powierzył karmelitom parafię¹⁵. Kolejny klasztor karmelitański na terenach dzisiejszej Ukrainy znajdował się w Trembowoli (1617), ufundowany przez Piotra Ożgę.

¹¹ RDWł, 2011, s. 379.

¹² Tamże, s. 313. W diecezji wrocławskiej istniał jeszcze trzeci klasztor ufundowany w XVII w. przez Jana Zakrzewskiego dla karmelitów bosych w Zakrzewie, k. Aleksandrowa Kujawskiego.

¹³ S. Ch., *Karmelici*, w: EKOść, t. 10, s. 27; K. Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 130–156.

¹⁴ Szudrowicz, *Karmelici w Kcyni*, s. 13.

¹⁵ Kiedy karmelici po 1945 r. opuszczali wschodnie tereny, obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem został przewieziony do Krakowa, a później przekazany do sanktuarium Matki Boskiej Nadodrzańskiej Królowej Pokoju w Siekierkach.

Z kolei Konstanty Korniakt, za zgodą biskupa przemyskiego Jana Wężyka, zbudował klasztor i kościół w Husakowie, który po spaleniu (1648) ponownie odbudowano (druga połowa XVII w.). Kasztelan halicki i hetman polny koronny Marcin Kazanowski wybudował (1624) dla karmelitów klasztor w Bołszowcach, gdzie rozwinęło się nabożeństwo do Matki Boskiej z Dzieciątkiem (obraz koronowany w 1777 r.); obecnie obraz znajduje się w kościele św. Katarzyny w Gdańsku. Rodzina Pogroszewskich oraz rody Lubomirskich i Radziwiłłów ufundowały klasztor karmelitów w Horodyszczu (1662–1664). Przy tym klasztorze znajdowała się później rezydencja prowincji ruskiej św. Józefa, a w kościele obraz Matki Boskiej Szkaplerznej. Również na Wołyniu karmelici otrzymali od rodu Sapiehów klasztor w Dorohostojach (1679). Z innych klasztorów na Wołyniu można wymienić: Łuck (1740), Monasterek (1741), Łabuń (1745), Kisielin (1720), Stobychwa (1753), Olewsk (1669), Ostróg (1779), który został rozebrany w XIX wieku¹⁶.

Z kolei na dzisiejszych terenach Białorusi w XVII w. powstał w Mściśławiu klasztor karmelitański jako jeden z pierwszych na ziemiach litewskich i białoruskich (1617); ufundowany przez wojewodę Karola Jakuba Madalińskiego. Z fundacji króla Władysława IV w 1630 r. wybudowano klasztor dla karmelitów w Mohylewie (1633–1641); późniejsza katedra pw. św. Stanisława (1783–2009). Kolejny klasztor został wybudowany w Mińsku, gdzie zakonników osadził w 1704 r. stolnik miński Teodor Wańkiewicz, a który władze carskie oddały w 1832 r. franciszkanom. Z kolei klasztor w Białyniczach (1623–1625), z fundacji Lwa Sapiehy, powstał jako dziękczynienie za zwycięstwo nad Moskwą w 1618 r.¹⁷ W drugiej połowie XVII w. dzięki Mikołajowi Podbipięcie ufundowano klasztor karmelitów w Czausach (1653), przy którym później powstał nowicjat, a obecnie przemianowany został na cerkiew prawosławną¹⁸. Z innych klasztorów karmelitańskich należy wymienić też: Brześć Litewski, Czeryków, Horodyszcz, Koleśniki, Krupczyce – zniesiony 1832 r., Nieświerz,

¹⁶ [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, s. 340–342; A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw)*, t. 3, Warszawa 1897, s. 231; [J.M.A. Giżycki] Wołyniak, *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 1, Kraków 1918, s. 15–21, 40–41, 168–181, 273–282, 332–338, 364–375, 377–380, 407–408, 424–426, 438–446. Należały też klasztory znajdujące się obecnie na terenie Polski: Stojek, Anapol, Kniażyce (woj. podkarpackie) i Uszomien.

¹⁷ E. Nowakowski, *O cudownym obrazie Matki Boskiej w kościele o.o. karmelitów w Białyniczach*, Kraków 1889, s. 4.

¹⁸ [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, s. 341.

Orsza, Radoml, Słobódka, Szemotowszczyzna¹⁹. Dość liczne fundacje w tym czasie karmelici otrzymali na dawnych terenach litewskich (obecnie Białoruś), m.in. w Lidzie (1674), Żołudku (1682), Iszczolnej (1670), Chołopieniczach (1676) i Niełojowiczach (1684)²⁰.

Na terenach dzisiejszej Litwy było kilka kościołów klasztornych karmelitów, m.in. w Wilnie pw. Wszystkich Świętych (1624), pw. św. Jerzego (1506) – fundacji Michała Radziwiłła – przy którym istniała siedziba prowincji litewsko-ruskiej²¹. Na uwagę zasługuje szczególnie klasztor karmelitański w Pompianach (1675), ufundowany przez Józefa i Pawła Zawadzkich oraz miejscowego właściciela majątku, Józefa Szyszłę. Karmelici przebywali też w miejscowościach: Chwałojnie, Dorohostaje, Kiejdany (1710), Kroże, Linków (miejsce pielgrzymkowe), Niełojowicze, Rosienice, Skopiszki, Taboryszki, Zasław, Zaświrz (fundacji Krzysztofa i Jadwigi Zenowiczów) i Żeladź. Ogólnie można powiedzieć, iż na Litwie i Rusi istniały 54 klasztory karmelitańskie²².

Do słynnych sanktuariów prowadzonych przez karmelitów na Kresach Wschodnich, a powstałych na przełomie XVII i XVIII wieku, należy zaliczyć sanktuarium w Kochawinie pod Stryjem (1749; obecnie obraz Matki Bożej Kochawińskiej, zwanej Matką Dobrej Drogi, znajduje się w Gliwicach), a także klasztory w Łucku (1739) i w Barze (1550–1557) pw. św. Mikołaja i św. Anny (Ukraina), ośrodka konfederacji barskiej, gdzie przebywał w latach 1777–1783 jej przywódca duchowy, o. Marek Jandołowicz²³.

W stosunku do liczby klasztorów męskich niewiele było karmelitańskich klasztorów żeńskich. Można wskazać jedynie na dwa konwenty – we Lwowie i Dubnie na Wołyniu. Ten pierwszy powstał we Lwowie (1638) przy ul. Garncarskiej i w XVIII w. liczył 38 siostr. Kasacji uległ w 1782 r. za cesarza austriackiego Józefa II Habsburga²⁴. Z kolei klasztor w Dubnie (diec. łucka) powstał w 1688 r. Istniała przy nim szkoła przyklasztorna,

¹⁹ [J.M.A. Giżycki] Wołyniak, *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 2, Kraków 1918, s. 21–34, 41–42, 42–43, 97–102, 187–202, 218–240, 338–361, 363–364, 376, 388–395, 402–407, 426–428, 492–503.

²⁰ Tamże, s. 42–43, 157–159, 240–257, 361–363, 507–521.

²¹ Tamże, s. 446–460, 460–491, 491–492.

²² Tamże, s. 43–55, 102–130, 141–142, 159–168, 202–218, 257–273, 361–363, 395–401, 401, 428–432, 492, 503–506; [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, s. 341.

²³ Tamże. W latach 1933–1942 kościół był zamknięty, a później należał do nielicznych, które były czynne na Podolu. Obecnie jest pod kuratelą siostr benedyktynek misjonarek.

²⁴ W. Chotkowski, *Historia polityczna dawnych klasztorów panieńskich w Galicji 1773–1848*, Kraków 1905, s. 30–34.

gdzie uczono rachunków i muzyki. Klasztor uległ kasacji w 1890 r.²⁵ Istnieje też przypuszczenie, chociaż nie w pełni udowodnione, iż z nadania Paców istniał konwent karmelitanek również w Wilejce przy kościele pw. Wszystkich Świętych²⁶.

Karmelici, po dominikanach i bernardynach, byli najbardziej aktywni na terenach wschodnich Rzeczypospolitej. Tak jak inne zakony żebrzące, okazali wielki wkład w dzieło rekatołizacji na terenach opanowanych przez protestantyzm. Do zakonu przyciągała też, jak już wspomniano, pobożność maryjna, czego wyrazem były rozwijające się bractwa szkaplerzne. Karmelici prowadzili także działalność oświatową, m.in. zakładali szkoły, np. na Wołyniu²⁷.

Organizacja strukturalna (prowincjalna) zakonu w XVII w.

Wzrastająca wciąż liczba domów zakonnych przyczyniła się do zmiany w strukturze organizacyjnej. I tak w 1687 r. papież Innocenty XI podzielił polską prowincję karmelitów na prowincję małopolską pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny z macierzystym klasztorem w Krakowie na Piasku (należało 15 domów) i prowincję rusko-litewską pw. św. Józefa (17 domów). W 1756 r. z prowincji ruskiej wydzielono część klasztorów tworząc prowincję litewską pw. św. Jerzego Męczennika (15 domów), a w 1766 r. powstała kolejna prowincja litewska pw. Wszystkich Świętych z głównym domem w Wilnie (15 domów)²⁸.

Klasztory wielkopolskie powoli przyjmowały ściślejszą reformę obserwancką (*strictior observantia*), tworząc w 1686 r. osobną kongregację, a od 1728 r. decyzją papieża Benedykta VIII osobną prowincję wielkopolską pw. Przenajświętszego Sakramentu (11 klasztorów). Reszta klasztorów, jak już wspomniano, pozostała przy dawnej łagodniejszej obserwacji i przybrała nazwę prowincji małopolskiej; liczyła 12 klasztorów²⁹. Faktem jest, że na przełomie XVII i XVIII wieku było w Polsce 5 prowincji,

²⁵ M. Borkowska, *Karmelitanki dawnej obserwacji w Polsce. Dzieje zapomnianego zakonu*, NP, 75(1991), s. 106. W 1922 r. karmelici odstąpili klasztor Zgromadzeniu Bożej Opatrzności.

²⁶ [J.M.A. Giżycki] Wołyniak, *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 2, s. 20; J. Duchniewski, *Działalność karmelitów*, w: EK, t. 8, k. 813; J. Fankidejski, *Klasztory żeńskie w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1883, s. 17; Borkowska, *Karmelitanki dawnej obserwacji*, s. 95, 102, 106.

²⁷ Filek, *Nauka i nauczanie*, s. 369–390.

²⁸ [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, s. 340.

²⁹ Kłoskowski, *Karmelici trzewickowi*, s. 149; [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, s. 339.

które liczyły 86 klasztorów i 967 zakonników, był to więc „złoty wiek” dla polskich karmelitów dawnej obserwancji³⁰.

Za zgodą papieża Benedykta XIV w 1756 r. prowincja ruska podzieliła się na ruską, czyli wołyńską, i litewsko-ruską, czyli litewską (16 domów). Przed rozbiorem Polski na terenach Rzeczypospolitej było 56 klasztorów dawnej obserwancji, 9 rezydencji i 4 prowincje: wielkopolska (13 domów zakonnych), małopolska (8), wołyńska (16) z 3 rezydenturami oraz litewska (6) z 3 rezydenturami³¹.

Karmelitańscy intelektualiści w XVII i XVIII wieku

W pierwszej połowie XVII wieku w polskim Karmelu wysoki poziom osiągnęło życie intelektualne. W każdym prawie domu zakonnym istniało *studium generale*. Znanym doktorem teologii w tym czasie był o. Aleksander Kośliński (1595–1655), autor traktatu teologicznego *Conclusiones theologicae de quadruplici scientia Christi*. Nie można też nie wspomnieć o. Andrzeja Zakrzewskiego, o. Stanisława Paczosa, o. Bartłomieja Malickiego oraz o. Anioła Postępskiego. Ten ostatni w dziele *Summa haereticorum cavillationum* (Venetiis 1768) rozprawiał się ze wszystkimi herezjami Kościoła w XVIII wieku. Warto wspomnieć również największego historyka karmelitańskiego w Polsce, o. Ignacego Chodynieckiego (1786–1847); znane jego prace to: *Dzieje historyczno-polityczne Europy i innych części świata na początku XIX wieku* (t. 1–6), *Historia miasta Lwowa* (t. 1–2) oraz *Wiadomość historyczna o fundacjach klasztorów zakonu karmelitańskiego niegdyś w Polsce i na Litwie*³². W końcu XVII i na początku XVIII w. wprowadzono w klasztorach karmelitańskich również nadawanie stopni naukowych we własnym zakresie: kursorat, lektorat, bakalaureat, magisterium i doktorat³³.

Trudne dla zakonu wieki XVIII i XIX

Wiek XVIII był trudnym okresem dla zakonu karmelitańskiego w Polsce. Były to tzw. czasy saskie (1697–1763). Tragiczną w skutkach była wojna północna (1700–1721), a następnie rozbiory Polski. Pod względem wyznaniowym Polska nie była krajem jednolitym. W 1772 r. na 12 mln mieszkańców przeszło 1,5 mln to niekatolicy.

³⁰ J. Kłoczowski, *Zakony męskie w Polsce VI–XVIII wieku*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1969, s. 627–628.

³¹ [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelicy*, s. 339.

³² Filek, *Nauka i nauczanie*, s. 369–374.

³³ Tamże, s. 371–373.

Mimo ujemnych stron okres ten wypełniony był bogatym życiem duchowym. W klasztorach, zwłaszcza karmelitańskich, dokonywała się odnowa życia duchowego. Dla przykładu od początku XVIII wieku do 1772 r. na 383 autorów różnych pism, aż 180 było duchownymi (47%). Można powiedzieć, że w tym czasie Kościół czynnie uczestniczył w wysiłkach odrodzenia kultury, ale sytuacja polityczna i spisek sąsiednich państw doprowadziły do rozbiorów Polski.

Wiek XIX zdominowały państwa ościenne. Nowy układ sił politycznych przyniósł też zmianę sytuacji Kościoła w Polsce. We wszystkich zaborach utracił on pozycję polityczną. W zaborze rosyjskim i pruskim wiązał się z polskością, a w zaborze austriackim poddano go ścisłej kontroli państwa. Rządy zaborcze ograniczyły także działalność dobroczynną Kościoła³⁴.

W nowej sytuacji politycznej klasztory karmelitańskie w zaborze pruskim zostały zniesione, a prowincje wielkopolską i małopolską połączono w jedną. W zaborze rosyjskim karmelitów podzielono na trzy prowincje: litewską, białoruską i wołyńską z 34 klasztorami, z których w 1832 r. zniesiono aż 26. Pozostały tylko nieliczne – w Wilnie, Mohylewie, Łucku, Słobodzie, Zaświerzu i Krupczycach; w 1877 r. pozostał tylko klasztor wileński. Z kolei w zaborze austriackim cesarz Franciszek Józef I (1848–1916) zachował zaledwie 7 klasztorów, we Lwowie, Krakowie, Bołszowcu, Rozdole, Sąsiadowicach, Pilźnie i Lipinach, z których utworzono prowincję galicyjską pw. św. Józefa z siedzibą we Lwowie³⁵.

W okresie niewoli narodowej karmelici czynnie angażowali się w sprawy ojczyzny, np. w powstaniu styczniowym udział wzięło ok. 20 zakonników w 8 konwentach Królestwa, w sumie 34 kapłanów, 19 kleryków i 18 braci. Szczególny status miał klasztor w Oborach, gdzie internowano zakonników z innych stopniowo likwidowanych klasztorów. Był on miejscem skupiającym zakonników i pewną formą ich internowania. Klasztor w Oborach był też miejscem odosobnienia dla księży z diecezji płockiej i kujawsko-kaliskiej (włocławskiej), a w czasie drugiej wojny światowej więzieniem, głównie dla księży i zakonników³⁶.

³⁴ J. Misiurek, *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, t. 2, Lublin 1998, s. 7–15.

³⁵ H. Urbański, *Historia zakonu karmelitów*, t. 2, Kraków 1980, s. 252–267, 271 (mps); [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, s. 339.

³⁶ Chrzanowski, *Rzeźba Pieta z klasztoru*, s. 55–83; „Głos Płocki”, 1911, nr 75, s. 2–3; M. Krajewski, *Eksterminacja duchowieństwa katolickiego ziemi dobrzyńskiej w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, w: *Kościół katolicki na ziemiach Polski w czasie II wojny światowej. Materiały i studia*, red. F. Stopniak, t. 8, Warszawa 1979, s. 119–150.

Losy karmelitów trzewickowych w XX wieku

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości polska prowincja karmelitów obejmowała klasztory we Lwowie, Krakowie, Sąsiadowicach, Bołszowcach, Trembowoli, Rozdole, Pilźnie oraz rezydencję w Lipinach i Woli Gułowskiej (od 1924 r.).

W czasie drugiej wojny światowej w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu poniósł śmierć br. Gerard Kowalski (1901–1940), a w Dachau życie utraciło czterech zakonników – Paweł Hilary Januszewski (1907–1945), Michał Leon Koza (1909–1942), Antoni Szymon Buszta (1907–1942) i Bruno Makowski (1890–1944). Przez ukraińskich nacjonalistów w 1944 r. został zamordowany o. Bartłomiej Piotr Czosnek (1911–1944). Sowieci po przejściu polskich terenów wschodnich usunęli karmelitów ze Lwowa, Bołszowic, Sąsiadowic, Rozdoła i Trembowoli. Aresztowany przez Sowieców o. Bolesław Augustyn Huczyński, przeor w Rozdole (diec. lwowska) został skazany w 1940 r. na pobyt w sowieckich łagrach, a następnie jako kapelan walczył pod Monte Casino, gdzie zginął 8 maja 1944 r.³⁷

Po zakończeniu drugiej wojny światowej prowincja polska posiadała kilka klasztorów – w Krakowie na Piasku, zrujnowany klasztor w Woli Gułowskiej, Pilźnie oraz rezydencję w Lipinach. Wkrótce przywrócono klasztor w Trutowie, a w Oborach w 1948 r. erygowano przy klasztorze nowicjat³⁸. Karmelici objęli też w 1947 r. kościół pw. św. Katarzyny w Gdańsku, a w 1946 r. parafię w Chyźnem na Orawie (archidiec. krakowska) i Baborowie (1976; diec. opolska). Z kolei w 1969 r. utworzyli placówkę duszpasterską przy dawnym kościele pw. św. Eliasza w Lublinie, budując przy nim dom klasztorny. Nie powiodły się starania karmelitów o odzyskanie klasztorów w Warszawie na Lesznie i w Poznaniu³⁹. W 1992 r. karmelici rozpoczęli pracę we Włodzimierzu Wołyńskim (Ukraina), a w latach 2002–2008 prowincja polska zaangażowała się w odrodzenie zakonu we Francji w miejscowości Bourges. Po 65 latach powrócili również karmelici do parafii w Sąsiadowicach (Ukraina)⁴⁰. Obecnie do polskiej

³⁷ Szulecki, *Księgozbiór klasztoru*, s. 32–33.

³⁸ M. Krajewski, *Zabytkowy zespół klasztorny w Oborach. Zarys dziejów klasztoru. Dzieje Piety Oborskiej*, „Biuletyn Przewodnicki PTTK”, 1985, nr 31, s. 11–13; Kłoskowski, *Karmelici trzewickowi*, s. 149.

³⁹ Urbański, *Historia zakonu*, s. 355.

⁴⁰ Trajdos, *Fundacja klasztoru karmelitów trzewickowych na Piasku w Krakowie*, s. 100–103; Sutecki, *Księgozbiór klasztoru*, s. 34.

provincji pw. św. Józefa z siedzibą w Krakowie należy 13 klasztorów i domów zakonnych⁴¹.

Karmelici prowincji polskiej posiadają trzy sanktuaria maryjne: w Krakowie, gdzie znajduje się słynący cudami obraz Matki Bożej Piaskowej, Pani Krakowa, w Oborach – sanktuarium Matki Bożej Bolesnej i w Woli Gułowskiej – sanktuarium Matki Bożej Żołnierzy Września. Ponadto w Gdańsku, jak już wyżej wspomniano, znajduje się koronowany wizerunek Matki Bożej Boleszowieckiej, przywieziony do Polski ze zniszczonego klasztoru karmelitów w Boleszowcach.

Karmelici prowadzą domy rekolekcyjne, głoszą misje i rekolekcje, prowadzą szkoły oraz zajmują się szerzeniem kultu maryjnego i opiekują się bractwami szkaplerznymi.

Rozwój szkaplerza i bractwa karmelitańskiego

Rozwój kultu szkaplerznego związanego z objawieniami św. Szymona Stocka sprawił, że liczni wierni zaczęli nosić go na znak przynależności duchowej do karmelitów. Już na początku XIV wieku w państwach zachodnich, a w Polsce nieco później, powstały pierwsze bractwa przy klasztorach karmelitańskich, które zaczęły tworzyć stowarzyszenia ludzi świeckich, zarówno mężczyzn jak i kobiet, tzw. trzecie zakony. Przywileje zatwierdził papież Jan XXII (3 III 1322), a potwierdził je również papież Klemens VII (12 VIII 1530). Decydującą rolę w rozwoju bractw odegrał generał zakonu karmelitów Jan Chrzyciel Rossi, który otrzymał (18 X 1577) od papieża Grzegorza XIII potwierdzenie udzielonych odpustów. Z kolei papież Paweł V (30 X 1606) pozwolił generałowi karmelitów na zakładanie arcybractw szkaplerznych poza kościołami zakonu. Strukturę i organizację bracką wyznaczyła konstytucja papieża Klemensa VIII *Quaecumque* z 7 grudnia 1604 r. Według niej członkowie bractwa przez przyjęcie szkaplerza z rąk karmelity lub uprawnionego kapłana są zobowiązani do noszenia go w czasie codziennej modlitwy, a także trwania w łasce uświęcającej i naśladowania Najświętszej Maryi Panny. Tak więc członkowie bractw posiadają własną regułę życia, swoich świeckich przewodników, kierownictwo, wsparcie i opiekę duchową zakonu, uczestniczą w dobrach duchowych zakonu, zachowując całkowitą świeckość swojego stanu⁴².

⁴¹ Kołak, *Lokalizacja i organizacja karmelitów w Polsce*, kol. 808–812.

⁴² E. Warda, *Szkaplerzne bractwa*, w: EK, t. 19, kol. 61; T. Szkopek, *Szaty zbawienia*, Gdańsk 2005, s. 157–180; W. Bomba, *Dary nieba*, Kraków 2006, s. 1–47.

Do świeckiego zakonu może wstąpić każdy katolik mający 18–60 lat i pragnący żyć Ewangelią. O przyjęciu do wspólnoty decyduje rada wspólnoty. Z chwilą przyjęcia na członka wspólnoty rozpoczyna on pięcioletni okres formacyjny wprowadzający w karmelitańską duchowość. Na spotkaniach uczy się też metody modlitwy kontemplacyjnej oraz pewnego przygotowania teologicznego. Znakiem przynależności jest szkaplerz, którego formę ustaliła na przełomie XIX i XX wieku Kongregacja Odpustów. Stanowią go dwa płatki szkaplerza wykonane z takiej samej tkaniny jak habit, połączone dwoma sznurkami lub tasiemkami tak, aby jeden zwisał na piersiach, a drugi na plecach; na jednym widnieje wyobrażenie Matki Bożej Szkaplerznej, a na drugim Serca Jezusa. Od osoby związanej węzłem małżeńskim wymagana jest zgoda współmałżonka na przynależenie do bractwa⁴³.

Noszący szkaplerz i należący do bractwa szkaplerznego mają możliwość uzyskania odpustu zupełnego dla siebie lub zmarłych w dzień wpisania do bractwa szkaplerznego i w niektóre święta zakonne, np. we wspomnienie św. Szymona Stocka (16 V), w uroczystość Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (16 VII), w święto św. Eliasza (20 VII), w święto świętych zakonu karmelitańskiego (14 XII). Za noszenie z wiarą szkaplerza, oprócz odpustu zupełnego, można uzyskać też odpusty cząstkowe⁴⁴.

Po upływie dwóch lat formacji karmelitańskiej kandydat do wspólnoty karmelitańskiej składa przyrzeczenia czasowe. Z kolei po pięcioletniej formacji składa takie samo przyrzeczenie, ale już na całe życie. Istotą jednak przyrzeczenia jest czystość, a więc to wszystko, co obejmuje ta cnota, stosownie do stanu życia każdego karmelity świeckiego. Przyrzeczenie nie jest jednak przeszkodą do zmiany stanu cywilnego czy posiadania dzieci, podobnie jak przyrzeczenie ubóstwa nie oznacza konieczności rezygnacji z posiadania dóbr materialnych. Chodzi tu przede wszystkim o życie w duchu chrześcijańskiego wyrzeczenia i umartwienia, zaufania bezgranicznego Bogu i wewnętrzną wolność.

Każdy karmelita świecki po roku od przyrzeczeń wieczystych może być na własną prośbę dopuszczonym do złożenia ślubów czystości i posłuszeństwa, które zyskują wartość cnoty religijności. Same śluby wymagają pełniejszej ofiary z siebie i większej odpowiedzialności moralnej. W tym miejscu należy zaznaczyć, że śluby te są składane przełożonemu Karmelitu i współbraciom ze świeckiego zakonu, a dopiero pośrednio kierowane są do Boga. Zakonnicy natomiast składają śluby bezpośrednio samemu Bogu i na tym polega zasadnicza różnica między świeckim a zakonnym zgromadzeniem karmelitów⁴⁵.

⁴³ J. Wasilewska, *Formy szkaplerza*, w: EK, t. 19, kol. 57–59; A. Ball, *Katolickie sakramentalia*, Gdańsk 2005, s. 157–165.

⁴⁴ W. Tochmański, *Szkaplerz karmelitański we współczesnym Kościele*, „Karmel”, 1988, nr 2, s. 24–25.

⁴⁵ P. Chmieliński, *Świecki Zakon Karmelitów*, „Niedziela” (ed. warszawska), 2001, nr 43, s. 1.

Do pierwszego i drugiego przyrzeczenia przygotowuje kandydatów magister nowicjatu. Mają oni nauczyć się zwyczaju gorliwej modlitwy, rozmyślenia. Do obowiązków świeckich karmelitów należy też udział w codziennej Eucharystii i modlitwie brewiarzowej Kościoła, regularne czytanie duchowe, codzienny rachunek sumienia i częsta adoracja Najświętszego Sakramentu. Członkowie oprócz ducha modlitwy mają troszczyć się też o ducha pokuty i wyrzeczenia, a więc często korzystać z sakramentu pojednania, praktykować post i abstynencję, ćwiczyć się w cnocie milczenia i cierpliwie znosić przeciwności losu. Świeccy karmelici na co dzień, oprócz modlitwy i wypełniona obowiązków rodzinno-zawodowych, zajmują się także działalnością apostołską, prowadząc grupy modlitewno-medytacyjne czy grupy neokatechumenalne. Opiekują się też chorymi, organizują pielgrzymki do różnych sanktuariów, zajmują się także wystrojem kościoła z okazji różnych uroczystości kościelnych⁴⁶.

Sztuka karmelitańska

Zewnętrzny odbicie przyjętych wartości ideowych i wyrazem osiągnięć kulturowych karmelitów jest sztuka, ukazująca żywotność ideału zakonu karmelitańskiego przez właściwy poziom budownictwa, treści duchowe, biblijne, historyczne i hagiograficzne zarówno w architekturze, rzeźbie, jak i malarstwie.

Architektura

Najstarszą normę prawną odnośnie do budownictwa karmelitańskiego stanowi zapis w *Regule* św. Alberta z 1209 r. Polecał on karmelitom mieszkać na miejscach samotnych lub tam, gdzie będą im ofiarowane. Poszczególni bracia mieli posiadać swoje odrębne cele, pośrodku których miała być zbudowana kaplica, gdzie zakonnicy powinni zbierać się, aby uczestniczyć w Eucharystii. *Reguła* pierwotna wspomina także o refektarzu i obowiązku odmawiania godzin kanonicznych według zwyczaju Kościoła⁴⁷.

Pierwsza kaplica karmelitów na Górze Karmel była wykuta w skale, a następnie wybudowano tutaj na fundamencie bizantyjskiej kaplicy z VIII wieku klasztor wraz z kościołem pw. Matki Bożej w stylu wczesnogotyckim, o czym świadczą ostatnie znaleziska. Od strony zewnętrznej do elewacji kościoła przylegały cele zakonne; odkryto też kuchnię i drobne przedmioty; układ pomieszczeń odpowiadał przepisom *Reguły* św. Alberta.

Również po przybyciu karmelitów do Europy (XIII w.) budowano klasztory i kościoły karmelitańskie według modelu wskazanego przez św. Alberta. W tym przejściowym okresie były wznoszone najpierw małe

⁴⁶ Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, s. 130–156.

⁴⁷ B.J. Wanat, *Karmelitańska sztuka*, w: EK, t. 8, kol. 838.

kościół salowe do użytku samych zakonników. Jednak z chwilą zmiany sposobu życia z eremickiego na cenobicki (życia we wspólnocie) i zaliczenia karmelitów do zakonów żebrzących zmieniła się też architektura budownicza. Przy klasztorach karmelici zaczęli prowadzić działalność apostołską oraz oświatową. Dlatego papież Aleksander VI w 1261 r. udzielił zakonnikom pozwolenia na posiadanie kościoła z dzwonnica oraz cmentarza na własny użytek. Od tego też czasu zakon przyjmował fundacje i zaczął budować kościoły razem z klasztorami⁴⁸.

Zakony żebrzące, a tym samym i karmelici, na ogół wznosili klasztory i kościoły uboższe w swych założeniach przestrzennych. Najczęściej były to kościoły centralne, jednonawowe na rzucie prostokąta lub krzyża, z szeregiem bocznych ołtarzy, ale była też architektura bazylikowa trzynawowa lub halowa z prezbiterium zakończonym absydą lub wieloboczną⁴⁹.

W zależności od przeznaczenia klasztory dzieliły się na apostołskie i formacyjne. Te ostatnie posiadały układ przestrzenny w formie czworoboku i mieściły się w nich nowicjaty i domy studiów filozoficzno-teologicznych. Studia generalne (średniowieczne szkoły o międzynarodowej randze) dla wszystkich prowincji zakonu ustalały kapituły generalne.

Wszystkie większe domy zakonne należały do domów formacyjnych, dlatego musiały posiadać kilkadziesiąt cel mieszkalnych, refektarz, kapitułarz, chór zakonny, sale wykładowe, kuchnię, bibliotekę i skryptorium. Zawsze jednak do kościoła przylegał klasztor (*claustrum*) z trzema skrzydłami, dwoma lub trzema kondygnacjami i podpiwniczeniami. W środku mieścił się dziedziniec. Natomiast wokół klasztoru był ogród warzywny i sad.

Karmelici starali się, aby w każdej prowincji był jeden lub dwóch „prefektów” posiadających przygotowanie z zakresu architektury, inżynierii i budownictwa. Na ten urząd powoływała ich kapituła prowincjalna⁵⁰.

W okresie renesansu i baroku budowano klasztory już w nowym stylu, chociaż klasyczny układ przestrzenny pomieszczeń pozostał ten sam. Zmieniły się przede wszystkim: konstrukcja, detale i artykulacje wnętrza oraz elewacji na typowe dla renesansu lub baroku. Najwięcej kościołów i klasztorów zbudowano jednak w okresie baroku. Dokonano też przebudowy w tym stylu wielu obiektów budowli gotyckich. W dobie renesansu

⁴⁸ W końcu XIII wieku zakon liczył już w Europie ok. 100 klasztorów w stylu romańskim, a od połowy XIII wieku zaczął pojawiać się też styl gotycki.

⁴⁹ Wanat, *Karmelitańska sztuka*, kol. 839.

⁵⁰ V. Drema, *Twórcy kościoła Świętej Trójcy w Wilnie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 38(1976), s. 297–298.

stosowano krużganki wokół wewnętrznego dziedzińca klasztoru, a na cokole umieszczano rzeźbę patrona klasztoru lub zakonu⁵¹.

Po soborze trydenckim klasycznym modelem w budownictwie karmelickim stał się kościół jezuitów w Rzymie – *Il Gesu*. W XVII i XVIII wieku model ten z różnymi modyfikacjami zapanował w całej Europie⁵².

W Polsce najstarsze kościoły i klasztory karmelitańskie budowano w stylu gotyckim. Macierzystym i głównym klasztorem przez całe stulecia był krakowski klasztor ze sławnym sanktuarium Matki Bożej w Krakowie na Piasku. Gotyckie klasztory uległy zniszczeniu w czasie potopu szwedzkiego. Ich odbudowa oraz budowa nowych odbywała się już w stylu barokowym (XVIII w.). Przed rozbiorami większość karmelitańskich klasztorów i kościołów pochodząca z różnych fundacji była zbudowana w stylu *Il Gesu* ze zmodyfikowaną fasadą z trzema nawami lub na rzucie krzyża łacińskiego, z centralną nawą i rzędami kaplic po bokach⁵³.

Królewskie i książęce fundacje posiadały bogate uposażenie świątyń w postaci ołtarzy, tryptyków, stall, ambon, chrzcielnic, konfesjonałów i organów. Najczęstszą tematyką były sceny związane z Matką Boską z Góry Karmel, wizją św. Szymona Stocka, czyli Matką Bożą Szkaplerzną, św. Eliazem i Elizeuszem. Szeroko był też rozpowszechniony kult św. Józefa, św. Anny i św. Joachima oraz świętych – Alberta i Marii Magdaleny. Wymienieni święci mieli w kościołach swoje ołtarze, rzeźby w pomieszczeniach czy na korytarzach i dziedzińcach klasztornych⁵⁴.

Malarstwo i rzeźba

Malarstwo podobnie jak rzeźba przedstawiało w różnych okresach sceny z życia Matki Bożej, dzieje proroka Eliasza oraz świętych i błogosławionych Karmelu. W historii zakonu liczne klasztory przyozdabiane były również polichromią o tematyce karmelitańskiej oraz świętych Karmelu⁵⁵.

⁵¹ D. Nowacki, *Kościół pod wezwaniem Świętego Krzyża i dom zakonny (plebania) w Milatynie Nowym*, w: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 4, oprac. A. Batlej, Kraków 1996, s. 65–82.

⁵² Wanał, *Karmelitańska sztuka*, kol. 840.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże, kol. 840–841; J. Hornungowa, *Lwowska plastyka reliefowa XVIII wieku*, „Arkady”, 3(1937), s. 117–124.

⁵⁵ W. Krynicki, *Dzieje Kościoła powszechnego*, wyd. 4, oprac. W. Szoldrski, Włocławek 1930, s. 361–362. Najstarsze zabytki malarstwa tablicowego w technice temperowej pochodzą z XIII wieku, do których należy obraz Matki Bożej z Góry Karmel w Nikozji na Cyprze; według tradycji przywieziony był z Palestyny.

Najwybitniejszym malarzem karmelitańskim był Włoch Fra Filippo Lippi (1406–1469) z Florencji. Oprócz obrazów tablicowych wykonywał również malarstwo *al'fresco* w duchu renesansu. Z upodobaniem malował też Madonny z Dzieciątkiem, Zwiastowanie, Boże Narodzenie oraz adorację Dzieciątka Jezus. Wszystkie jego dzieła charakteryzowały się spokojem, a postacie były pełne wdzięku i elegancji⁵⁶.

W ikonografii karmelitańskiej Matka Boża Szkaplerzna najczęściej ukazywana jest z Dzieciątkiem na rękę lub na kolanach, trzymając w jednej ręce berło, a w drugiej szkaplerz. Bywało, że szkaplerz był trybowany na blasze sukienek okrywających cudowne obrazy. W obrazach nawiązywano także do schematów Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Tematem wielokrotnie powielanym była też scena przekazania szkaplerza przez Matkę Bożą Szymonowi Stockowi, tak jest m.in. w Trutowie czy Krakowie. Na uwagę zasługuje też kompozycja ukazująca Matkę Bożą w kontekście czyścica, jako Orędowniczkę dusz czyścicowych, podającą im szkaplerz. Nierzadko wzorem dla wizerunku Matki Bożej Szkaplerznej był obraz *Salus Populi Romani* z bazyliki Matki Bożej Większej w Rzymie, z dodaniem w splecionych rączkach Dzieciątka szkaplerza, czy obraz Matki Bożej Śnieżnej, z dodanym do całości szkaplerzem trzymanym przez Maryję, np. w Berdyczowie⁵⁷. Niektóre obrazy Matki Bożej Szkaplerznej zbliżały się do typu obrazu Matki Bożej, gdzie Dzieciątko tuli się do Matki, dotykając dłonią Jej twarzy, np. obraz Matki Bożej Trembowelskiej w Gdańsku (przełom XVI i XVII w.)⁵⁸. Na szczególną uwagę zasługują jednak obrazy ukazujące Matkę Bożą – z Dzieciątkiem lub bez Niego – w brunatnym habicie karmelitańskim i szkaplerzem w dłoniach.

Inspiracją dla obrazu Matki Boskiej Trembowelskiej jest ikona Madonny *del Carmina* z bazyliki w Neapolu. Jeżeli chodzi o teren Polski, to zwłaszcza w XVII i XVIII wieku wykształcił się wizerunek Matki Bożej wzorowany na ikonie *Mater Misericordiae*, ukazujący Maryję w brązowym habicie, otaczającą połamami swego płaszczka zakonników i zakonnice⁵⁹.

⁵⁶ M. Levey, *Od Giotta do Cezanne'a. Zarys historii malarstwa zachodnioeuropejskiego*, Warszawa 1988, s. 36.

⁵⁷ Wanat, *Karmelitańska sztuka*, kol. 841–842.

⁵⁸ Jest to bizantyjska ikona, sprowadzona przez karmelitów z Ziemi Świętej, której autorem miał być św. Łukasz. Wizerunek znajduje się oprócz drugiego cudownego obrazu Madonny Bołszowieckiej (XVI w.) w kościele św. Katarzyny w Gdańsku.

⁵⁹ J. Wasilewska, *Szkaplerzna Matka Boża*, w: EK, t. 19, kol. 60; K. Moisan-Jablońska, *Maryja orędowniczka wiernych*, Warszawa 1987, s. 95–139.

W XVIII wieku zaczęto kopiować i iluminować księgi liturgiczne. Do ilustracji pierwodruków karmelici korzystali z techniki drzeworytu i miedziorytowej. Szczególnie znany z jej stosowania był brat konwers Grzegorz od św. Mateusza (1735–1784)⁶⁰.

Zarówno w architekturze, sztuce i malarstwie kościołów i klasztorów daje się zauważyć w tamtym okresie silny wpływ specyficznej duchowości karmelitańskiej, która swymi korzeniami sięga dziejów proroka Eliasza oraz patronki zakonu Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel.

* * *

Z perspektywy lat można powiedzieć, iż karmelici pomimo dziejowych zawirowań w Europie, jak i na ziemiach polskich, zawsze odkrywali swoją tożsamość, służąc Chrystusowi i Maryi. I nawet wtedy, gdy wydawało się, że wszystko jest stracone, to jak feniks z popiołów odradzali się na nowo, aby dalej służyć Bogu i Ojczyźnie.

STRESZCZENIE

Do Polski z czeskiej Pragi karmelitów trzewiczkowych sprowadził w 1397 r. król Władysław Jagiełło i jego żona królowa Jadwiga. Pierwszy klasztor z fundacji króla założono na przedmieściu Krakowa – na Piasku. W kolejnych latach powstawało na ziemiach polskich coraz więcej klasztorów karmelitańskich. Szczególny ich rozwój nastąpił w XVII w. na terenach wschodnich ówczesnej Rzeczypospolitej, czyli dzisiejszej Ukrainy, Białorusi i Litwy. Karmelici stali się tam pionierami katolicyzmu, oświaty i kultury polskiej. Trudnym okresem dla ich działalności były czasy zaborów; w zaborze pruskim wszystkie klasztory zniesiono, a w pozostałych zaborach ograniczono ich liczbę. Obecne karmelici posiadają trzy sanktuaria maryjne: w Krakowie, z słynącymi cudami obrazem Matki Bożej Piaskowej, w Oborach – sanktuarium Matki Bożej Bolesnej i w Woli Gułowskiej – sanktuarium Matki Bożej Żołnierzy Września. Karmelici zajmują się przede wszystkim duszpasterstwem oraz szerzeniem kultu maryjnego poprzez zakładanie bractw szkaplerznych i upowszechnianie świąt maryjnych.

Słowa kluczowe: karmelici trzewiczkowi, szkaplerz karmelitański, bractwa szkaplerzne, kult maryjny.

SUMMARY

King Władysław Jagiełło and his wife Queen Jadwiga brought Carmelites of the Ancient Observance to Poland from Czech Prague in 1397. Their first monas-

⁶⁰ W. Tatarkiewicz, *O sztuce polskiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1966, s. 9–19, 21–28, 394.

tery founded by King was established on the outskirts of Krakow – *on Piasek*. In subsequent years, more Carmelite monasteries appeared in Poland. Their special development occurred in the seventeenth century on the eastern territories of then Republic, the area of today's Ukraine, Belarus and Lithuania. The Carmelites of the Ancient Observance become there pioneers of Catholicism, education and Polish culture. Difficult period for Carmelites activity was the time of occupation; under prussian patrition all the monasteries were abolished immediately, and under the remaining partitions their number was significantly reduced. Nowadays, Carmelites have three Marian shrines: in Krakow, with the miraculous image of Our Lady of Sand, in Obory – the Shrine of Our Lady of Sorrows and in Wola Gułowska – the Shrine of Our Lady of September Soldiers. Carmelites of the Ancient Observance are primarily concerned with the care of souls and the spread of Marian devotion through the establishment of scapular brotherhood and promotion of Marian feasts.

Key words: Carmelites of the Ancient Observance, Carmelite scapular, scapular brotherhood, Marian devotion.

BIBLIOGRAFIA

- Ball A., *Katolickie sakramentalia*, Gdańsk 2005.
- Bomba W., *Dary nieba*, Kraków 2006.
- Borkowska M., *Karmelitanki dawnej obserwancji w Polsce. Dzieje zapomnianego zakonu*, NP, 75(1991), s. 91–116.
- [Chelmiński Z.] Ch, *Karmelicy*, w: PEK, t. 19–20, s. 336–342.
- Chotkowski W., *Historia polityczna dawnych klasztorów panieńskich w Galicji 1773–1848*, Kraków 1905
- Chmieliński P., *Świecki Zakon Karmelitów*, „Niedziela” (ed. warszawska), 2001, nr 43, s. 1.
- Chrzanowski T., *Rzeźba Pieta z klasztoru karmelitów w Oborach w ziemi dobrzyńskiej. Studium historyczno-konserwatorskie*, NP, 37(1972), s. 55–83.
- Drema V., *Twórcy kościoła Świętej Trójcy w Wilnie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 38(1976), s. 297–298.
- Duchniewski J., *Działalność karmelitów*, w: EK, t. 8, k. 813.
- Fankidejski J., *Klasztory żeńskie w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1883.
- Filek O., *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2, red. M. Rechowicz, Lublin 1975, s. 369–390.
- [Giżycki J.M.A.] Wołyniak, *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 1–2, Kraków 1918.
- Górski K., *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986.
- Hornungowa J., *Lwowska plastyka reliefowa XVIII wieku*, „Arkady”, 3(1937), s. 117–124.
- Jabłonowski A., *Polska XVI wieku. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw)*, t. 3, Warszawa 1897.

- Kłoskowski G., *Karmelici trzewickowi prowincji wielkopolskiej w XVII–XIX wieku*, ABMK, 98(2012), s. 149–271.
- Kłoczowski J., *Zakony męskie w Polsce XVI–XVII wieku*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1970, s. 483–730.
- Kolak W., *Lokalizacja i organizacja karmelitów w Polsce*, w: EK, t. 8, kol. 808–813.
- Krajewski M., *Eksterminacja duchowieństwa katolickiego ziemi dobrzyńskiej w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, w: *Kościół katolicki na ziemiach Polski w czasie II wojny światowej. Materiały i studia*, red. F. Stopniak, t. 8, Warszawa 1979, s. 119–150.
- Krajewski M., *Zabytkowy zespół klasztorny w Oborach. Zarys dziejów klasztoru. Dzieje Piety Oborskiej*, „Biuletyn Przewodnicki PTTK”, 1985, nr 31, s. 11–13.
- Krynicky W., *Dzieje Kościoła powszechnego*, wyd. 4, oprac. W. Szolński, Włocławek 1930.
- Levey M., *Od Giotta do Cezanne’a. Zarys historii malarstwa zachodnioeuropejskiego*, Warszawa 1988.
- Litak S., *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994.
- Misiurek J., *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, t. 2, Lublin 1998.
- Moisan-Jabłońska K., *Maryja orędowniczka wiernych*, Warszawa 1987.
- Nowacki D., *Kościół pod wezwaniem Świętego Krzyża i dom zakonny (plebania) w Miłatynie Nowym*, w: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 4, oprac. A. Batlej, Kraków 1996, s. 65–82.
- Nowakowski E., *O cudownym obrazie Matki Boskiej w kościele o.o. karmelitów w Białyniczach*, Kraków 1889.
- „Rocznik Diecezji Włocławskiej” 2011, Włocławek 2011.
- Szudrowicz A., *Karmelici w Kcyni (1612–1835)*, Bydgoszcz 2001.
- Sułecki S., *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014.
- Surdacki M., *Szpitalnictwo zakonne w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 63(2015), z. 2, s. 49–98.
- Szkopek T., *Szaty zbawienia*, Gdańsk 2005.
- Tatarkiewicz W., *O sztuce polskiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1966.
- Tochmański W., *Szkaplerz karmelitański we współczesnym Kościele*, „Karmel”, 1988, nr 2, s. 24–25.
- Trajdos T.M., *Fundacja klasztoru karmelitów trzewickowych na Piasku w Krakowie*, NP, 60(1983), s. 91–127.
- Urbański H., *Historia zakonu karmelitów*, t. 2, Kraków 1980, (mps).
- Wanat B.J., *Karmelitańska sztuka*, w: EK, t. 8, kol. 838–348.
- Warda E., *Szkaplerzne bractwa*, w: EK, t. 19, kol. 60–62.
- Wasilewska J., *Formy szkaplerza*, w: EK, t. 19, kol. 57–59.
- Wasilewska J., *Szkaplerzna Matka Boża*, w: EK, t. 19, kol. 59–60.